

СЕРІЯ:
Свобода слова
і національна
безпека

ВИЯВЛЕННЯ «ДИСКУРСУ НЕНАВИСТІ» ЯК ЧАСТИНА ПОЛІТИКИ СТІЙКОСТІ

Київ, лютий 2023 року

СЕРІЯ:
Свобода слова
і національна
безпека

Виявлення «дискурсу ненависті» як частина політики стійкості

Київ, лютий 2023 року

Виявлення «дискурсу ненависті» як частина політики стійкості.

Пропозиції до розвитку політики. Серія: Свобода слова і національна безпека. – Київ: УНЦПД, 2023. – 33 с.

У представлених пропозиціях до розвитку політики стійкості представлено варіант підходу до виявлення загроз правам людини й національній безпеці, що виявляють себе у дискурсивній сфері.

Ці матеріали будуть корисними для збагачення експертизи у справах, що стосуються свободи вираження поглядів під час досудового слідства чи судових процесів, для підвищення обізнаності серед громадян і медіа щодо можливостей раціональної оцінки дискурсу, а також для подальшого розвитку політики стійкості як складової протидії загрозам національній безпеці і правам людини.

Текст: **Ольга Дзюба, Андрій Загородський**

Авторський колектив: **Тетяна Олексіюк, Людмила Опришко, Ігор Попов, Сергій Скрипник, Світлана Горобчишина, Світлана Конончук** (редактор серії, керівник проєкту)

Менеджмент проєкту: **Ольга Басюк**

Дизайн-макет: **Сергій Буравченко**

Літературне редагування: **Олена Зварич**

Ці пропозиції до розвитку політики «Виявлення «дискурсу ненависті» як частина політики стійкості» презентує Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розробка цього матеріалу стала можливою завдяки щирій допомозі американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID).

Зміст публікації є відповідальністю лише УНЦПД і не обов'язково відображає погляди USAID або уряду США. Заборонено відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції в будь-якому форматі, зокрема графічному й електронному, копіювання чи поширення в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Проєкт «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД», у межах якого виконано це дослідження, реалізується за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

Текст публікації українською й англійською мовами доступний для завантаження на сайті УНЦПД www.ucipr.org.ua

Зміст

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	4
ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ.....	5
1. ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДИЛЕМИ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»	7
2. СПІВВІДНОШЕННЯ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА» З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ.....	11
3. ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ОЦІНЮВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ: ОЗНАКИ РУЙНІВНИХ ДИСКУРСІВ – ВОРОЖОГО, ДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ТА ВИКЛЮЧАЛЬНОГО, МОВИ НЕНАВИСТІ	15
4. ВІСІМ СХОДИНОК РОЗКРИТТЯ ЗАГРОЗЛИВОГО ДИСКУРСУ	20
5. СУСПІЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕАГУВАННЯ НА ДИСКУРСИВНІ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ.....	26
ВИСНОВКИ	30

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Переднє слово

Ці пропозиції до розвитку політики, що мають вихід одночасно на сферу національної безпеки, національної стійкості та прав людини, є завершальним матеріалом, напрацьованим командою проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД».

Основна його ідея – представити оригінальну техніку, яка дозволить розрізнити вираження поглядів і «дискурс ненависті» та захистити свободу вираження поглядів, а також виявити системні й маніпулятивні руйнації ціннісного, соціального й політичного простору спільноти, у даному разі – простору політичної нації України.

Запропонована аналітична техніка базується на аналізі дискурсу, який більшість теоретиків означає як певну вибрану логіку побудови висловлення, що у заданому цією логікою порядку конструює світ символічного і таким чином впливає на формування соціальних стосунків.

Представлений інструмент є інтеграцією підходів кількох різних течій дискурс-аналізу. Це зроблено навмисно з метою надати людині спектр можливих підходів, запитань, за допомогою яких вона зможе опукліше побачити інформацію, яка її оточує.

Цією роботою ми розширюємо доступ громадян до знання, яке дозволить споживати інформацію обізнано, знизити емоційність сприйняття, надасть можливість бачити за текстом надтекст, знаходити щось замасковане від поверхового прочитання. Опанування такою технікою дозволить зацікавленим розвинути культуру формування запитань, перш ніж засвоювати будь-яку інформацію. Рефлексивне ставлення до інформації допомагає людині усвідомити свої інтереси, протистояти впливу маніпуляторів.

Вироблений інструмент для оцінки дискурсу несе також цінність для того, щоб зберегти свободу вираження поглядів й уникнути необґрунтованих закидів або й переслідувань через наявність «інакших» поглядів на наявний політичний порядок або самовияв у творчій чи академічній свободі.

Команда проєкту висловлює вдячність Агентству США з міжнародного розвитку за надану можливість оцінити зміни у сфері свободи вираження поглядів, зумовлені потребою країни й суспільства протистояти збройній агресії, та зробити посильний внесок у відстоювання демократичних засад для розвитку в Україні відкритого суспільства в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів.

Основні положення

1. Сенси, ідеї, знання, дискурси зумовлюють соціальну практику.
2. Дискримінаційні та маніпулятивні дискурси, що провокують розбрат та конфлікти, мають значні соціальні наслідки і є джерелом загрози для будь-якого суспільства.
3. Небезпеку становлять не стільки фейки чи брехня, скільки ті картини світу, які виникають на основі маніпулятивних повідомлень.
4. Виявлення потенційно загрозливих дискурсів, з'ясування сприйняття певного дискурсу і потенційного ступеня його впливу є частиною запобігання викликам національній безпеці, таким як тероризм чи політичний екстремізм.
5. Засновану на здобутках шкіл аналізу дискурсу техніку виявлення прихованих соціальних структур, мотивів мовця, можливих соціальних наслідків висловленого варто розглядати як дієвий засіб для розрізнення вираження поглядів від «дискурсу ненависті», який є складовою умисних пропагандистських атак й ідеологічного обґрунтування претензій на порушення прав людини.
6. Група проекту пропонує покроковий інструмент для оцінювання принципово важливих вимірів мовленнєвого – **Дев'ять сходинок до виявлення загрозливого дискурсу**.
7. Підхід, який оцінює використання мови у контексті соціальних зв'язків, може знайти своє ефективне застосування
 - під час розгляду справ, що мають значення для свободи вираження поглядів, зокрема й політичних, творчого самовираження чи академічної свободи;
 - в юридичному встановленні фактів у інформаційній сфері, наприклад, непрямих закликів до захоплення влади, популяризації війни, прославлення держави-агресора тощо;
 - у ході підготовки рішень у частині персональних санкцій;
 - в оцінці доктринальних документів політичних сил та промов представників політичних сил;
 - для визначення ступеня суспільної небезпеки, вираженого певним дискурсом, і для запобігання злочинам проти основ національної безпеки, миру і безпеки людини;
 - для виявлення дискримінаційних підвалин стосовно расових, національних, етнічних питань, питань міграції та віросповідання, ґендерних зрізів різних дискурсів;
 - в імplementації політики інформаційної безпеки, захисту від скоординованого поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій;
 - для визначення цілей, розробки стратегій та розвитку політики держави на міжнародній арені.
8. Техніку аналізу дискурсу доцільно сумістити з програмами штучного інтелекту та автоматизацією пошуку контенту, що дозволить отримувати кількісні дані про інформаційні канали поширення певного руйнівного дискурсу, знаходити його корені, виявляти старт пропагандистських кампаній, охоплення ними аудиторій та реагування на них.
9. Виявлення дискурсивних загроз має стати частиною постійної імplementації політики національної стійкості з огляду на нові реалії архітектури безпеки на європейському континенті, зростання популістських пропозицій, претензії на перегляд світового порядку, терористичні загрози.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

10. Інфраструктура виявлення загрозових дискурсів може базуватися на постійних загальносуспільних і локальних форматах взаємодії держави, місцевої влади, медіа, експертів і громад.
11. Гарантування національної безпеки буде ефективним у довгостроковій перспективі, якщо слугуватиме свободі вираження поглядів і правам людини, зокрема і під час війни чи будь-якої кризової ситуації.
12. Свобода вираження поглядів як невідчужуване право людини залишається фундаментальним принципом навіть на тлі критичних загроз і є внеском у політику національної стійкості, побудову здорових суспільних відносин та належного управління в державі.

1. Політичний контекст дилеми «свобода слова – національна безпека»

Широкомасштабний напад Росії на Україну в лютому 2022 року мав драматичний вплив на відносини між інституціями національної безпеки та громадянськими свободами в Україні. Окрім інших обмежень, воєнний стан передбачає запровадження контролю за змістом і поширенням інформації з метою обмеження або недопущення неправдивої інформації або інформації, оприлюднення якої може завдати шкоди життю та здоров'ю людини, національній безпеці.

Від 24 лютого 2022 року екзистенційна загроза державності та національній ідентичності, потреба виживання мільйонів українців та організація беспрецедентного національного опору стали відправною точкою для оцінювання стійкості демократичних стандартів в Україні під час широкомасштабної війни.

На період дії правового режиму воєнного стану запроваджено можливість обмежувати права і свободи людини, захист яких передбачений дванадцятьма статтями Конституції України¹. Зокрема, до законодавства України внесено низку змін, які мають вплив на свободу слова.

Очевидно, взаємозалежність свободи вираження думок та національної безпеки збережеться й у повоєнний час.

Право на свободу вираження поглядів традиційно включає право мати власні переконання, право шукати, одержувати й поширювати будь-яку інформацію та право самостійно обирати форму вираження поглядів. З іншого боку, ці свободи можуть зазнати обмежень в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності та громадської безпеки: «Право на свободу дотримуватись своїх поглядів не підлягає умовам і обмеженням. Жодну особу не можна примушувати змінити свою думку чи позицію. Водночас два інших права – право одержувати і поширювати інформацію та ідеї і право обирати форму висловлювання – можуть бути обмежені відповідно до (певних. – Ред.) умов...»².

Після початку воєнної агресії Росії проти України захист інтересів національної безпеки стає у суспільстві переважним, і саме потребами національної безпеки зумовлені відступи держави у захисті свободи вираження поглядів (форм висловлювання), одержання і поширення інформації й певних ідей.

Як показано в напрацюваннях команди проекту, основні відступи спостерігаються у двох площинах.

1 Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

2 Опришко Л. Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану. Огляд правових підходів. Серія: свобода слова і національна безпека. Київ: УНЦПД, 2022. – с. 5. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/svoboda-virazhennya-poglyadiv-mizhnarodni-standarti-praktika-evropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-i-natsionalne-zakonodavstvo-ukrajini-v-umovakh-voennogo-stanu> (дата звернення: 20.12.2022).

1. ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДИЛЕМИ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»

А. Нормативні зміни, втілені на рівні законодавства.

Вони стосуються

- запровадження кримінальної відповідальності за образу (поширення недостовірної інформації) військовослужбовця; причому законодавець не застеріг, що ця норма Кримінального кодексу України запроваджена на період дії воєнного стану;
- обмеження збору та поширення інформації, що має відношення до забезпечення оборони країни;
- запровадження обмежень на висловлювання підтримки дій агресора чи їх прославлення;
- накладення санкцій на активи у сфері медіа щодо осіб, яких підозрюють у державній зраді;
- заборони політичних партій, програмні дії або цілі яких спрямовані на
 - а.** пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки;
 - б.** пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну;
 - в.** виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації та/або Республіки Білорусь проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України;
 - г.** прославлення, виправдання дій та/або бездіяльності осіб, які здійснювали або здійснюють збройну агресію проти України, представників збройних формувань Російської Федерації, незаконних збройних формувань, банд, найманців, створених та/або підпорядкованих, та/або керованих, та/або фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи та інші структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України, у тому числі шляхом їх визначення як «повстанці», «ополченці», «ввічливі люди» тощо³.

Б. Фактичні та імплементаційні зміни.

Вони, зокрема, стосуються

- обмеження доступу до офіційної інформації;
- обмеження доступу до реєстрів даних;
- вибіркового підходу до питання доступу до офіційної інформації;
- обмеження можливостей окремих мовників транслювати сигнал;
- накладання санкцій на власників медіаактивів.

Про кожне із цих обмежень як по суті, так і на процесуальному рівні можна і слід дискутувати окремо.

Однак всі ці дебати можуть мати різні виходи, залежно від вибору кута зору, тобто залежно від того, чим керуватися – потребами національної безпеки чи правами людини. Власне, зіткнення списів відбувається довкола питання: яка із цих потреб «важливіша», а яка «може зачекати».

3 Щодо заборони політичних партій див.: Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. Ст. 5, п. 92 – 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

Динаміка суспільних поглядів на дилему «свобода слова – національна безпека» залежить від становища, в якому опинилися українці. Так, згідно з соціологічними дослідженнями Центру ім. Разумкова, у жовтні 2021 року – до широкомасштабного вторгнення – третина (33,8%) українців вважала доцільним обмеження свободи ЗМІ, якщо від цього залежить безпека країни⁴.

Та вже у травні 2022 року опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології, продемонструвало, що в умовах війни, коли екзистенційна загроза для держави актуальна як ніколи, українці віддали пріоритет захисту держави (65%) над пріоритетом дотримання свободи слова (22%)⁵.

Такі дані опитувань громадської думки свідчать про потребу пошуку балансу між безпекою та свободою слова, а також про необхідність для громадянського суспільства навіть у воєнний час відстежувати дії влади та запобігати необґрунтованим обмеженням свободи слова.

Справді, у питаннях пошуків компромісу між забезпеченням демократичного принципу свободи слова та захистом інтересів держави під час війни сучасні підходи дуже різні, одного універсального «лекала» на всі випадки не існує. Вочевидь, Україні доведеться виробити свої власні правила та вносити у будь-які, навіть найкращі світові практики свої корективи з урахуванням конкретної локальної ситуації, традицій та ментальності.

З урахуванням українського досвіду останнього десятиріччя натомість протиставлення безпеки держави свободі висловлювань ми пропонуємо виходити з того, що **сучасна гібридна загроза однаково критична як для національної безпеки, так і для свободи вираження поглядів**.

У розумінні команди проєкту, проблематика національної безпеки охоплює загрози народу, демократичним цінностям та інститутам, суверенітету України в тому масштабі, який потребує відповіді на національному рівні.

У законодавстві України національна безпека так само розуміється як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз⁶. Захищеність демократичного ладу виступає як один із фокусів захисту⁷.

4 Опитування проведено з 23 по 27 жовтня 2021 року серед 1200 респондентів телефоном (за винятком тимчасово окупованого Криму та окремих районів Донбасу та Луганщини). Теоретична похибка вбирається у 2,9% з ймовірністю 0,95. Див.: Ставлення громадян України до відносин влади та ЗМІ (жовтень 2021 р.). *Центр ім. Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-vidnosyn-vlady-ta-zmi?fbclid=IwAR0U6Gg-7VwZXrJox0aGa0cAR0zmZ4qSDWwU7VVDZOXMb6urTG7beUmWE> (дата звернення: 20.12.2022).

5 Загалом було опитано 1 000 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення семи західних (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька) та чотирьох центральних (Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська) областей України. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%. Див.: Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. 02.06.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/borotba-v-informatsiyniy-ta-kulturniy-tsarinakh-shcho-dumayut-ukraintsi-pro-derzhavnu-movnu-politiku-ta-propagandu-na-tli-agresii-rf> (дата звернення: 20.12.2022).

6 Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

7 Див. також: Ishay M., Goldfisher D. Human rights and national security: A false dichotomy. *New Political Science*. 1996. Vol. 18. No. 1, pp. 121–146.

1. ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДИЛЕМИ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»

Зокрема, держава приділяє увагу безпеці у сфері інформації як складової національної безпеки України. Йдеться про такий баланс, коли «забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації» та водночас «існує ефективна система захисту і протидії заподіянню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій...»⁸.

Стратегічна ціль № 1, як її окреслила РНБО, – «створення системи раннього виявлення, прогнозування та запобігання гібридним загрозам, зокрема, протидії дезінформації та інформаційним операціям»⁹. Для виконання такого завдання важливо зміцнювати потенціал довіри та співпраці між органами влади та громадянським суспільством, підходити до управління національною безпекою, орієнтованого на «суспільноцентричність» замість «державоцентричності». «Громадські активісти, волонтери, журналісти, громади повинні мати можливість для створення майданчиків та платформ для співпраці у сфері безпеки», – зазначали у 2018 році дослідники аспектів національної стійкості¹⁰.

Іванна Климпуш-Цинцадзе, віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України у 2016–2019 роках, ще до початку широкомасштабної атаки РФ виявила особливості гібридної війни проти України: «...тут є і створення «альтернативної реальності», і використання політичних проксіструктур, і маніпуляція демократичними цінностями, і тиражування кремлівських наративів через пропагандистські медіа, і спроба дезорієнтувати міжнародне середовище стосовно ситуації на окупованому Донбасі. Під ударом агресора опиняються критично важлива інфраструктура, інформаційний простір, економіка й енергетика, політична та виборча системи, державне управління і місцеве самоврядування. Але, мабуть, найнебезпечніша загроза – маніпулювання суспільною свідомістю. Інструментами дискурсивного впливу агресора стають не лише медіа та соцмережі, а й кінофільми і серіали, а також масова література... Гібридна війна має сенс лише у тому разі, якщо вона ведеться проти демократій. Адже демократії збудовані на засадничих принципах, котрі є вразливими для інформаційних атак, – свободі слова, вирішальному значенні суспільної думки, демократичних процедурах зміни влади. У стратегічному періоді будь-яка диктатура чи авторитарія в такому двобої програє – прикладів цього в недавній історії достатньо. Але в тактичному горизонті, у перспективі найближчого десятиліття гібридна війна несе ризики для всіх демократичних суспільств»¹¹.

Гіпотетично, якщо уявні потреби захисту національної безпеки кардинально зменшують поле свободи слова, вона, безпека, автоматично послаблює саму себе. Потенційне рішення – в пошуку іншого кута зору на описану дилему. Наприклад, у синергії двох площин суспільного життя – національної безпеки та свободи слова – у такий спосіб, щоб за будь-якого негативного впливу вони ставали сильнішими за рахунок взаємодоповнення.

-
- 8 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 20.12.2022).
 - 9 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». Там само (дата звернення: 20.12.2022).
 - 10 Теперік Д., Єрмалавічус Т., Сеньків Г., Дубов Д. та ін. Стійка Україна. Держава, громадянське суспільство та національна безпека. Міжнародний центр оборони та безпеки. Звіт. 2018. – С. 3. URL: <https://bit.ly/2Juvzqe> (дата звернення: 20.12.2022).
 - 11 Климпуш-Цинцадзе І. Вірус «гібридної війни»: у пошуках антидоту. *Дзеркало тижня*. 2018. 17–23 листопада (№ 44). URL: <https://zn.ua/ukr/international/virus-gibridnoyi-vijni-u-poshukah-antidotu-294305.html> (дата звернення: 20.12.2022).

2. СПІВВІДНОШЕННЯ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА» З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ

Фактично такий підхід виростає із нової для України й досить широко дискутованої концепції стійкості.

Ольга Резнікова, експертка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, вважає, що «стійкість характеризує реакцію об'єкта на певні зовнішні впливи, його здатність адаптуватися до їхньої дії без значної втрати функціональності. Національна стійкість – це здатність національних систем й інститутів протистояти загрозам, адаптуватися до їхньої дії та швидких змін безпекового середовища, безперебійно функціонувати до і під час кризи, а також швидко відновлюватися після кризи до бажаної рівноваги (на попередньому або на новому рівні)»¹².

Дійсно, наразі ми не можемо говорити, що в Україні існує механізм безперебійного функціонування громадянських свобод під час кризи. Одна з причин – допоки велика дистанція між сектором безпеки та, зокрема, свободою слова, в тому числі недостатня обізнаність одне про одного.

2. Співвідношення «свобода слова – національна безпека» з точки зору теорії дискурсу

Розв'язана Росією повномасштабна війна на європейській території ставить демократичний світ перед низкою нових викликів, які стосуються не тільки змін у міжнародних відносинах, енергетичних зв'язках чи об'ємах продукції військово-промислового комплексу в кожній країні. Ці виклики мають світоглядний характер, змушують переглядати механізми реагування на нові загрози, які в сучасному інформаційному світі належать простору уявлень, ідей, знань та слів.

Недарма Жозеп Боррель, Верховний представник Європейського Союзу із зовнішньої та безпекової політики, на щорічній конференції послів ЄС у 2022 році наголосив на тому, що битва йде саме у сфері комунікації, і Європа її наразі програє¹³.

У Стратегії інформаційної безпеки України також зазначено, що глобальні дезінформаційні кампанії, інспіровані авторитарними урядами та активістами радикальних рухів для маніпулювання свідомістю окремих людей та груп населення, стали повсякденною практикою, яка загрожує демокра-

12 Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. – Київ: *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2022. С. 21. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/monohrafiyi/natsionalna-stiykist-v-umovakh-minlyvoho-bezpekovooho-seredovyshcha> (дата звернення: 20.12.2022).

13 «Комунікація є полем битви для нас: ми повинні воювати в комунікації. Це битва, яку ми не виграємо, тому що недостатньо боремося. Ми не усвідомлюємо, що це боротьба. Крім завоювання простору, треба завойовувати уми. Росіяни і китайці дуже просунуті у цьому. Вони індустріалізовані, у них є ботоферми, які системно повторюють потрібні їм сигнали, досягають всіх у світі, і так знову і знову. У нас немає ні Russia Today, ні Sputnik, ні навіть Радіо Свобода. Але, на мою думку, усі ви маєте робити набагато більше у сфері комунікації». *EU Ambassadors Annual Conference 2022: Opening speech by High Representative Josep Borrell*. 10.10.2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-ambassadors-annual-conference-2022-opening-speech-high-representative-josep-borrell_en (дата звернення: 20.12.2022).

2. СПІВВІДНОШЕННЯ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА
БЕЗПЕКА» З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ

тичному розвитку держав та міжнародній стабільності. Спеціальні інформаційні операції Російської Федерації спрямовані на ключові демократичні інституції (зокрема, виборчі), а спеціальні служби держави-агресора намагаються посилити внутрішні розбіжності в Україні та інших демократичних державах¹⁴.

Роль мови, роль комунікації у відтворенні, трансформації та започаткуванні певного виду соціальних стосунків справді засаднича.

Немає суб'єкта соціальної дії без попереднього «мовленнєвого оформлення» сенсу цієї дії. Вплив мови на соціальні стосунки та на соціальну дію досліджували представники такого методологічного напрямку в соціальних науках, як дискурс-аналіз. Ми вже розглядали детально особливості основних теоретичних шкіл дискурс-аналізу¹⁵. Попри різноманітність інструментів дослідження, усі наукові течії дискурс-аналізу мають спільний погляд на особливе значення дискурсу у відтворенні соціальних стосунків та соціальних змін¹⁶.

Під «дискурсом» ми розуміємо саме цю систему соціальних (явних і неявних) правил, що обумовлюють можливість, зміст і форму висловлення та правила його сприйняття й інтерпретації. Ці соціальні правила, соціальні стосунки відображені у мові, висловлюваннях, але, з іншого боку, у мові й отримують свій подальший розвиток.

Термін «мова» ми також вживаємо у широкому значенні, де мова як знакова система має в собі не тільки вербальні, але й невербальні знаки (речі, жести, міміку тощо). Будь-яке висловлювання підпорядковане певним правилам, які «активуються» у різних контекстах, між членами різних соціальних груп (спільнот, інституцій, організацій тощо), а також «на вимогу» жанрових, тематичних особливостей спілкування.

Соціальні стосунки, відтворюючись та розвиваючись у мові, залишаються зазвичай непроникними для активного осмислення людиною і часто сприймаються як єдино можливі, не викликають сумнівів чи запитань. Між тим, ключем до використання методів аналізу дискурсу може бути прийняття факту, що висловлення конструюється, виражене відомим висловлюванням «розуміти – я би сказала – це знати, що смисл міг би бути іншим»¹⁷. **Проаналізувати дискурс, отже, означає, зрозуміти, чому він саме такий.**

Варто також брати до уваги, що на соціальну дію впливають не тільки промови політиків чи тексти законодавчих актів. Уявлення про «хороше», «погане» чи «нормальне» у соціальних стосунках формуються у повсякденному спілкуванні, жартах на телевізійних шоу чи в коментарях у соціальних ме-

14 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

15 Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці. Просвітницькі матеріали. Серія: Свобода слова і національна безпека. – Київ: УНЦПД, 2022. – 25 с. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/yak-analiz-diskursu-mozhe-rozpiznati-zagrozi-natsionalnij-bezpetsi> (дата звернення: 20.12.2022).

16 Існує й доведена взаємозалежність дискурсу та соціальної практики у підтриманні стосунків солідарності (або демонстрації байдужості чи ворожості); реалізації владних стосунків (панування, примус або згода, переконання); визначенні місця суб'єкту всередині інституційних та організаційних стосунків; репрезентації індивіда чи групи людей шляхом створення ідентичності та її характеристик тощо. Див. у: Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: *Критика*, 2010. С. 27–38.

17 Orlandi E. *Discurso e leitura*. São Paulo, Cortez, 1988. P. 116.

режах. Так, Росія використовувала всі засоби, від серіалів до політичних промов, щоб сформувати образ спочатку тупуватого, хитруватого українця, «молодшого брата росіян», а потім – образ нациста, який несе екзистенційну загрозу для Росії.

Таким чином, норми висловлення обумовлюють норми розподілу влади, поваги та співчуття у суспільстві. Саме тому негативний вплив, опосередкований мовою, складно виявити, а тим паче боротися з ним та вчасно запобігти шкідливим наслідкам цього впливу.

Теорія дискурсу не є нейтральною щодо цінностей, серед її завдань є не тільки опис наявних соціальних структур, але й виявлення прихованих маніпулятивних впливів, дискримінаційних мовних практик, елементів мови ворожнечі.

Окрім того, дискурс-аналітики вважають, що вони, розкриваючи дискримінаційні структури та популяризуючи результати своїх досліджень, впливають на соціальні структури у бік більшої інклюзивності, сприяють справедлившому розподілу доступу різних груп населення до артикулювання своїх інтересів і потреб. Саме тому найрозповсюдженішими напрямками досліджень дискурсу з початку 1990-х років і до кінця 2020-х залишаються

- аналіз політичного дискурсу;
- вивчення ґендерних аспектів різних дискурсів;
- пошук мовленнєвих зловживань стосовно расових, національних, етнічних питань, питань міграції та віросповідання¹⁸.

Водночас дискурс-аналітики не мають на меті засуджувати окремих мовців чи обмежувати чиюсь свободу висловлювання. Свобода висловлювання, яку тлумачать як невідчужуване право людини, обмежується тільки гідністю іншої людини. Для дискурс-аналітиків важливо з'ясувати, чому певний спосіб говоріння про когось шкодить окремим соціальним групам, чому ці висловлювання та мовленнєві конструкції заважають соціальній взаємодії, встановленню соціальних зв'язків і можуть призвести до соціального напруження та конфліктів, зокрема, насильницьких.

Очевидно, що, з точки зору теоретиків дискурсу, якщо й існує загроза «національній безпеці», то вона походить насамперед від зловживання політиків владою, що відтворюється у відповідних заявах та промовах; від порушення у повсякденному, професійному та медіадискурсах честі та гідності представників окремих соціальних груп. Коротко кажучи, дискурс-аналітик вивчатиме зловживання у дискурсі православних проти мусульман у переважно православній країні та проти православних у переважно мусульманській країні.

Зазначимо, що дилема «свобода висловлювання – національна безпека» ніколи не згадувалася у спеціальній літературі, присвяченій аналізу дискурсу в тому контексті, в якому ми зараз розглядаємо його тут.

Мало того, десятиліттями як під час «холодної війни», так і пізніше науковці зосереджувалися винятково на іншому аспекті дискурсу «національної безпеки». Тенденція керівництва якоїсь країни створювати в суспільстві режим «страху перед зовнішньою/внутрішньою загрозою» є одним із варіантів зловживання владою, маніпуляції виборцем, населенням. Політичний дискурс «національної безпеки», що отримав назву «сек'юритизація», має на меті обмежити певні права та свободи громадян,

18 Дзюба О. Дискурс мусульман або мусульманський дискурс: спосіб номінації об'єкта дослідження в дискурс-аналізі. *Український соціум*. 2019. № 2. С. 51–60.

2. СПІВВІДНОШЕННЯ «СВОБОДА СЛОВА – НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА» З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ

відвернути увагу від економічних, соціальних проблем у країні. Так, із посиланнями на дослідницьку рамку Копенгагенської теоретичної школи досліджень безпеки¹⁹ дискурс-аналітики зосереджували увагу на антиіміграційному дискурсі низки лідерів та урядів різних країн світу.

На наш погляд, соціальна діяльність дискурс-аналітиків могла б бути розширена як у плані досліджуваних напрямків та інтенсивності моніторингу, так і в плані значення цих досліджень. Воєнні дії Росії на території України актуалізували проблему виявлення агресивних дискурсів, що загрожують національній безпеці певної країни, ще до того, як дискурсивна агресія перейде в стан соціальної дії та виллється у збройний конфлікт.

Російсько-українській війні передували роки інформаційної війни, яку Росія розпочала задовго до анексії Криму. Ця дискурсивна війна, як показано у попередніх матеріалах серії «Свобода слова і національна безпека», спрямована на три типи аудиторії: певні руйнівні дискурси розповсюджувалися всередині України, інші були спрямовані на споживача в Росії, треті – створені для аудиторії інших країн світу. У сучасному тотальному інформаційному світі ці дискурси перетинаються, підсилюють один одного, а також вступають у боротьбу з іншими дискурсами: демократичним, ліберальним, дискурсом прав людини, захисту прав меншин тощо. Усі разом вони несуть внутрішні й зовнішні загрози національній безпеці України.

В інформаційній боротьбі Росія активно використовує дезінформацію, фейкові повідомлення, перекручення фактів, гру на розбіжностях та внутрішніх проблемах у різних країнах. Поширеним способом реагування на таку діяльність наразі є «боротьба з фейками», а саме спростування хибних повідомлень, розповсюдження відомостей про невідповідність певної інформації реальним подіям. З позицій дискурс-аналізу можна сказати, що загрозу становлять не фейки самі по собі, а ті картини світу, які розгортаються на тлі маніпулятивних повідомлень. Боротьба з фейками заснована на переконанні, що людина сприймає інформацію раціонально та робить висновки з фактів, користуючись формальною логікою. Тому здається, що якщо довести людині хибність одного з логічних ланцюгів, то вона відмовиться від певних висновків та переконань. Зазвичай такий підхід не виправдовує себе, оскільки механізми сприйняття та засвоєння інформації людиною не лінійні і мають характер часто підсвідомий, емоційний, ці механізми лежать радше в площині віри, аніж логіки.

З огляду на це дискурс-аналіз пропонує інший підхід роботи з інформаційними загрозами. Його мета – показати наслідки розгортання певного дискурсу, те, яким чином він заважає встановленню соціальних зв'язків, руйнує порядок, підвищує конфліктність суспільства, негативно впливає на доступ до благ, а відтак заважає суспільству розвиватись, реалізовувати вповні права людини і, як наслідок, – стало зростати.

Саме тому виявлення руйнівних дискурсів є важливим напрямком інформаційної й – ширше – національної безпеки будь-якої країни, будь-якого суспільства.

3. Проблематизація оцінювання висловлювань: ознаки руйнівних дискурсів – ворожого, дискримінаційного та виключального, мови ненависті

Оскільки предметом нашого розгляду є дискурси, що завдають шкоди національним інтересам країни, нас цікавлять саме ті структурні елементи дискурсів, що встановлюють негативні значення щодо громадян окремої країни, загального образу цієї країни, містять сумніви у праві цієї країни на незалежність та суверенітет, загострюють конфлікти між різними групами населення, які мешкають у різних регіонах, відрізняються етнічною, релігійною, расовою приналежністю, професією, доходом тощо.

Як приклад руйнівного внутрішнього дискурсу можна згадати проекти російських політтехнологів, які у взаємодії з прокремлівськими політичними силами під час виборів президента України у 2004 році намагалися представити політику одного із кандидатів як буцімто орієнтовану на «три сорти українців»²⁰.

Подібні руйнівні дискурси слід відокремити від дискурсів, що окреслюють національну чи регіональну ідентичність. Справді, формування будь-якої ідентичності пов'язане із встановленням кордонів групи, її відмежуванням від інших. Цілком нормально змалювати позитивні особливості Батьківщини, рідного краю, міста, села, людей, які там живуть, проте загрозливим стає момент, коли «ми», «чудові люди» різко протиставляються «їм», жителям інших територій країни чи інших країн. Сумнозвісний приклад – геноцид народності тутсі в Руанді 1994 року, коли озброєним нападам передувала потужна інформаційна кампанія, що зображала тутсі як шкідників і тарганів.

Так,

Першою ознакою руйнівного дискурсу є протиставлення «ми – вони», де «ми» наділені максимальними позитивними ознаками, а «вони» – максимально негативними та шкідливими, загрозливими.

Окрім цього, мають бути **ознаки узагальнення, коли представників певної групи наділяють однако-вими рисами.**

Слід зауважити, що саме по собі узагальнення чи приписування негативного образу не обов'язково становить максимальну загрозу. Як приклад можна навести образ американця у дискурсі російської пропаганди. Американці зображені як тупі, обмежені, владолюбні, зациклені на грошах, шкідливій їжі та низькопробних розвагах люди, котрі маніпулюють діями урядів різних країн (зокрема, українським урядом), ненавидять Росію та мріють її знищити. Водночас у такому дискурсі американці по-

20 «Український фашизм»: диявольський триумф політтехнологів.: *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2016 р. URL: [https://uamoderna.com/blogy/podolannya-totalitarnogo-minulogo-chastina-5-velika-vitchiznyana-vijna-yak-rosijskij-imperskij-mif-\(pochatok\)/kopiya-ukrainskij-fashizm-diyavolskij-triumf-politexnologiv](https://uamoderna.com/blogy/podolannya-totalitarnogo-minulogo-chastina-5-velika-vitchiznyana-vijna-yak-rosijskij-imperskij-mif-(pochatok)/kopiya-ukrainskij-fashizm-diyavolskij-triumf-politexnologiv) (дата звернення: 20.12.2022).

3. ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ОЦІНЮВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ: ОЗНАКИ РУЙНІВНИХ ДИСКУРСІВ –
ВОРОЖОГО, ДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ТА ВИКЛЮЧАЛЬНОГО, МОВИ НЕНАВИСТІ

стають сильними, впливовими, а тому для негативних дій росіян проти них не вистачає такого **важливого компонента, як відмова у суб'єктності**.

Варто порівняти з образом українців, сформованим завдяки дискримінаційному дискурсу російської пропаганди. Українці змальовувалися слабкими, безвольними, нездатними на самостійні рішення, дії чи досягнення. Відмова у суб'єктності була настільки сильною, що жодне волевиявлення народу України не сприймалося як незалежне його рішення: обидві революції новітнього часу були подані винятково як наслідок впливу так званого «колективного Заходу» чи «Америки». Недооцінювалась сила української армії та бажання українців відстоювати свою свободу та цінності²¹.

Наступною **сутнісною ознакою є наміри мовця закликати когось до дій чи переконати дотримуватись певної поведінки в майбутньому**²². Ця ознака також посилюється в поєднанні з **авторитарним типом дискурсу**, який не залишає змоги слухачу мати іншу точку зору.

Має значення також і **позиція мовця, його суб'єктні характеристики**. Більшим дискурсивним впливом володіють «авторитети» – мовці з визнаним високим статусом у даному контексті. Щоб змінити думку аудиторії щодо певного об'єкта, потрібен мовець високого для аудиторії статусу – політик, який презентує політичну силу, підтримувану цією аудиторією; лідер думок (блогер, видатна персона, актор, підприємець, зірка спорту); релігійний діяч; науковець, фахівець тощо.

Слід враховувати, що кожен лідер думок має свою аудиторію, на частину з якої має найбільший вплив. Тому вивчаючи, до кого звертається мовець, можна оцінити й силу потенційного впливу дискурсу.

Оцінка потенційного впливу мовця – складна аналітична робота, яка має враховувати доволі багато факторів. Дискурсивний вплив тим більший, чим більшою владою володіє мовець, але так само правильним є й зворотне твердження: чим більший дискурсивний владний потенціал має висловлення, тим менш важливим стає статус мовця. Наприклад, люди радо вислухають будь-кого «з вулиці», якщо той скаже щось, що повністю відтворює їхні політичні, релігійні чи інші погляди.

Статус мовця починає важити, якщо дискурс суперечливий для аудиторії. Саме тому аналітики шукають ті моменти, коли в дискурсі з'являються нові значення – так звану «точку зміни дискурсу». Це важливо, щоб зрозуміти походження, джерело нових сенсів, нових ідей, а разом мету появи цього нового і те, чиї інтереси можуть стояти за цим *зсувом смислів*.

Щоб зрозуміти контекст джерела аргументів та ідей мовця, дослідники звертають увагу на **інтердискурсивні зв'язки**. Так, ідеї промов політиків та громадських діячів часто мають «корені» у промовах інших історичних постатей. Наприклад, промову Путіна від 24 лютого 2022 року порівнюють з однією з про-

21 Звідси відома фраза російської пропагандистки Маргарити Сімоньян: «Мы понимали, что в горячей войне мы Украину победим за два дня. Чего ее побеждать-то? Ну Украина, Господи!..» Відеозапис доступний, наприклад, тут: Ділова столиця. – dsnews.ua. 09.09.2022. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/world/peremozhemo-za-dva-dni-simonyan-nagadali-yak-ta-pogrozhuvala-zahopiti-ukrajinu-video-09092022-465815> (дата звернення: 20.12.2022).

22 Тут ми зосереджуємось тільки на висловленнях, що змушують читача щось зробити, і на висловленнях, що спонукають його триматися певної заданої лінії поведінки. Детальніше з класифікацією мовленнєвих актів можна ознайомитись у статті: Searle, John R. A classification of illocutionary acts. *Language in society*. 1976. Vol. 5. N1. – P. 1–23. URL: <http://www.jstor.org/stable/4166848> (дата звернення: 20.12.2022).

мов Гітлера²³. Окрім цього, аргументи промов можуть містити відсилання до історії, медицини, біології, митецьких творів, творів масової культури тощо. У кожному окремому випадку важливо проаналізувати ці відсилання, щоб глибше розуміти контекст та образ аудиторії, який формується цією промовою.

Вихід за межі розгляду якогось одного висловлювання як лексичної одиниці і перехід до аналізу дискурсу як соціальної логіки, що диктує саме таке і саме тоді розгортання висловлювання, дозволяє вирішувати ряд практичних задач.

Експертиза, що ґрунтується на аналізі дискурсу, може отримати своє застосування як у процесі виявлення загроз національній безпеці, так і в ході судової практики, коли йдеться про права людини, про вираження поглядів, про академічну чи творчу свободу²⁴.

Наприклад, у Кримінальному кодексі України міститься кваліфікація таких видів злочину, як «державна зрада» і «колабораційна діяльність». Колабораційною діяльністю може бути визнано не тільки «добровільну згоду обійняти посаду в окупаційній адміністрації», але й дії в дискурсивній сфері. До таких кодекс відніс, зокрема, «публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України або публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора»²⁵. В таких процесах можуть виникнути складні юридичні і смислові колізії, вихід з яких потребуватиме зокрема висновків такої експертизи, що засновується на аналізі дискурсу.

Аналогічні потреби оцінки можуть виникати і під час тлумачення дотримання стандартів подачі інформації з боку ЗМІ.

За словами адвокатеси Людмили Опришко, наразі в Україні низкою законів заборонено використання ЗМІ для:

- закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропаганди війни, насильства та жорстокості;
- розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;
- розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально караних діянь;
- пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки;
- популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади, представників органів

23 Варницький В. «Звичайний расизм»: Путін відверто і послідовно наслідує Гітлера. *Радіо Свобода*. 23.03.2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/putin-hitler-napad-na-ukrayinu/31765500.html> (дата звернення: 20.12.2022). Також: Путін копіює Гітлера. Порівняння промов двох диктаторів. *Телевізійна служба новин*. 27.03.2022. URL: <https://tsn.ua/ato/putin-kopiyuye-gitlera-porivnyannya-promov-dvoh-diktatoriv-video-2021401.html> (дата звернення: 20.12.2022).

24 При цьому на міждисциплінарному рівні існує багато ефективних напрямків аналізу тексту для розуміння прихованих елементів маніпуляцій, дискримінацій та загроз національній безпеці. Кожен напрямок пропонує свої особливі методи та інструменти аналізу, щоб розв'язувати різні задачі, а застосування кількох підходів забезпечує різнобічне розуміння тексту.

25 Кримінальний кодекс України. Ч. 1, ст. 111, прим. 1. Колабораційна діяльність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.12.2022). Кримінальний кодекс 3 березня 2023 року доповнено новим видом складу злочину – «колабораційна діяльність».

3. ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ОЦІНЮВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ: ОЗНАКИ РУЙНІВНИХ ДИСКУРСІВ –
ВОРОЖОГО, ДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ТА ВИКЛЮЧАЛЬНОГО, МОВИ НЕНАВИСТІ

влади держави-агресора та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України;

- втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом;
- заподіяння шкоди честі і гідності особи;
- розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його законного представника, та низку інших обмежень, які в тому числі враховують особливості того чи іншого виду медіа²⁶.

У справах такого роду повноцінна дискурс-експертиза, розрізнення суб'єкта висловлення і автора висловлення, скажімо, здатна відіграти важливу роль у встановленні кваліфікації злочину та визначенні ступеня карності особи (автора/журналіста/власника).

Слід враховувати, що у сучасному світі неможливо залишитися демократичною країною та повністю закритись від ворожих дискурсів. Ніл Фергюсон, британський історик, науковець у Гуверському інституті Стенфордського університету та Центрі європейських студій Гарварда, вказує на певні обмеження в прямих заборонах: «Забороняти можна лише відверті заклики до насильства. Якщо ж заборона мови ненависті заходить надто далеко, вона перетворюється на цензуру. Навіть якщо ви вводите якісь обмеження з найкращими намірами, ви не знаєте, як ваші наступники при владі можуть це використати. Тому Україні дуже важливо дбати про те, щоб бути відкритим суспільством. Ефективний спосіб боротьби з ворожою пропагандою обрали британські медіа під час Другої світової війни. Там не вводили систематичну цензуру німецького контенту, але у суспільстві було переконання, що цей контент, швидше за все, неправдивий. Думаю, схожий підхід має бути і в Україні щодо російських медіа: ви не можете їм довіряти, але ви повинні мати змогу їх читати – щоб сміятися з них. Я сам часто сміюсь з російського медіаконтенту, настільки він іноді комічно неправдоподібний...»²⁷.

Важлива засаднича ідея, на якій може будуватися сприйняття якоїсь інформації, – це розуміння неприпустимості розповсюдження дискримінаційного дискурсу, оскільки він впливає на соціальний добробут та можливість реалізації людини у суспільстві.

Які ж змісти варті особливої уваги, якщо говорити про «дискурс ненависті» в широкому сенсі слова?

Ми базуємося на основних критеріях, які застосовує Європейський суд з прав людини «для встановлення балансу між правом на свободу вираження поглядів та інтересами національної безпеки, територіальної цілісності та громадської безпеки:

1. **характер висловлювання.** Зокрема, враховується, чи поширювались заклики до насильства, чи використовується «мова ворожнечі», чи здійснюється підтримка ідей тероризму, чи виправдовуються насильство, тортури, смертні страти тощо;
2. **контекст, в якому висловлювання було зроблено** (необхідно аналізувати всю публікацію в цілому, не вириваючи слова чи фрази із контексту);

26 Опришко Л. Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану. Огляд правових підходів. Серія: свобода слова і національна безпека. Київ: УНЦПД. 2022. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/svoboda-virazhennya-poglyadiv-mizhnarodni-standarti-praktika-evropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-i-natsionalne-zakonodavstvo-ukrajini-v-umovakh-voennogo-stanu> (дата звернення: 20.12.2022).

27 Шрамович В. Історик Ніл Фергюсон: не забороняйте російські медіа, а смійтеся з них. *BBC News Україна*. 22.09.2018 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-45599102?ocid=wukrainian_social_sponsored_post_facebook.AEP-Fergussoninterview.nneed3.All.Statement.mktg (дата звернення: 20.12.2022).

3. **контекст, в якому відбулось втручання** (наявність суспільної напруги, заворушень, існування збройного конфлікту тощо);
4. **існування реальної або потенційної шкоди від висловлювання;**
5. **впливовість особи, яка зробила висловлювання;**
6. **засіб поширення інформації та вплив на аудиторію;**
7. **характер покарання та його тяжкість»²⁸.**

Практичні підходи, що дозволяють виявити «мову ворожнечі», уже запропонували правозахисні організації. Зокрема, шестиступеневий тест британської неурядової правозахисної організації *Article 19* щодо виявлення пропаганди, дискримінації, «мови ворожнечі та насильства» теж ґрунтується на аналізі дискурсу. Застосування такого тесту може сприяти диференціації різючих висловлювань, які шокують уяву людини чи можуть бути частиною академічної свободи, від складних наративів, що несуть потенційну загрозу національній безпеці та підбурюють до дій.

Правозахисники ставлять завдання – виявити в рамках повідомлення, що досліджується:

1. Контекст (існування конфліктів, історію зіткнень з аудиторією).
2. Особу – автора (його посаду, компетенцію).
3. Намір особи (особливо залучення інших до розпалювання ненависті).
4. Мову, використану особою (цілі, масштаб, повторюваність).
5. Зміст висловлювання (форма, структура, судження тощо).
6. Імовірність того, що дії, до яких підбурюють, дійсно відбудуться, їх невідворотність²⁹.

Вивчаючи питання когнітивної стійкості українського суспільства, команда проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД» пропонує інструмент аналогічного плану для оцінювання дискурсу, що несе загрози правам людини і національній безпеці.

Цей інструмент покликаний раціоналізувати сприйняття текстів та реакцію на них, допомогти виявити структуру прихованого впливу, збагнути, з яким дискурсом маємо справу – послідовною пропагандою, політикою, спрямованою на роз'єднання («дискурсом ненависті»³⁰), чи з природним правом людини на вираження поглядів. Важливо враховувати, що в дискурс-аналізі мовленнєвий акт розглядається як вид дії, що має суб'єкта, мету, умови, спосіб дії, засоби, інструменти, результат³¹.

Розглянемо детальніше, як можна деконструювати дискурс, виявити соціальне підґрунтя висловлень.

Будь-яке повідомлення слід аналізувати у зв'язку із соціальними відносинами, в яких воно було створене. Водночас і саме повідомлення впливає на соціальні відносини. Дискурс-аналіз пропонує набір методик, за допомогою яких можна виявляти приховані соціальні структури, мотиви та цілі мовця, можливі соціальні наслідки висловленого.

28 Опришко Л. Свобода вираження поглядів. Там само. – С. 7.

29 Prohibiting incitement to discrimination, hostility or violence: Policy Brief. *Article 19*. 2012. URL: <https://www.article19.org/data/files/medialibrary/3572/12-12-01-PO-incitement-WEB.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).

30 Özarlan Z. Introducing Two New Terms into the Literature of Hate Speech: «Hate Discourse» and «Hate Speech Act» Application of «speech act theory» into hate speech studies in the era of Web 2.0. 2014. *Galatasaray University Journal of Communication*. 2014. Issue 20. P. 53–75. URL: <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/en/pub/issue/7380/96605> (дата звернення: 20.12.2022).

31 Austin J.L. How to do things with words. Oxford University Press. 1962. 174 p. URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2271128/component/file_2271430/content

4. ДЕВ'ЯТЬ СХОДИНОК ДО ВИЯВЛЕННЯ ЗАГРОЗЛИВОГО ДИСКУРСУ

Дискурс-аналіз має певні обмеження щодо визначення намірів мовця. Знахідкою теорії дискурсу є те, що мова і її структури не є прозорими ані для мовця, ані для слухача/читача. Це означає, що принаймні частина використаних слів та зворотів не є повним відображенням того, що хотів сказати автор. Саме тому складно за допомогою дискурс-аналізу визначити, що саме було сказано на-вмисно, а що – тільки тому, що «так усі кажуть», «це такий сталий вислів», «я не хотів нікого образити», «я не думав, що це має значення» тощо.

Дискурс-аналіз не має на меті засудити окремого мовця. Натомість пропонує інструменти, які демонструють нам шкідливі мовленнєві звички, приховані маніпуляції та дискримінаційні практики, що, своєю чергою, мають або не мають потенціал становити загрозу національній безпеці. Результатом застосування аналізу дискурсу може бути нейтралізація шкідливих ідей шляхом оприлюднення інформації про те, яким чином певний текст спричинює вплив через свою побудову, лексику та навіть граматику³².

За своєю сутністю аналіз дискурсу є послідовним пошуком відповідей на запитання до тексту.

Частина відповідей лежить у площині соціальних умов створення та сприйняття тексту; частина – в площині лексики, граматики, стилістики; частина – у площині сенсів, у тому, як організовані основні знаки тексту відносно один одного.

Для того, щоб провести аналіз дискурсу, переданого певним текстом, ми пропонуємо наступну техніку, яка полягає у пошуку відповідей на послідовну низку запитань.

Деякі запитання можна пропускати, якщо їх не можна поставити до певного висловлення.

4. Дев'ять сходінок до виявлення загрозового дискурсу

Команда проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД» пропонує розроблений нею інструмент для оцінювання дискурсу, що несе загрози правам людини і національній безпеці.

Перші три пункти аналізу не є показниками загрозовості дискурсу. Ці аспекти вказують на загальний контекст появи, розповсюдження тексту та ставлення до нього. Так, високий статус мовця, популярність майданчика та використання у тексті звернень до авторитетів вказує на потенційну значущість наслідків дискурсу/дискурсів, які присутні у тексті. Проте якими є ці наслідки, чи можна їх охарактеризувати як позитивні, чи навпаки, вони несуть загрозу? На це запитання відповідає сукупність результатів аналізу за подальшими шістьма пунктами (пунктами 4–9).

32 У рамках серії ми показали варіант деконструкції дискурсу. Див.: Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці. Київ: УНЦПД. 2022 р. – С. 14–23. URL: <http://www.ucjpr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia> (дата звернення: 20.12.2022).

Таким чином, якщо у тексті присутні деякі або усі негативні аспекти дискурсу, описані у пунктах 4–9, і це збігається з наявністю позитивної відповіді хоча б на один пункт з перших трьох (тобто, у мовника високий статус, або висловлення розміщене на впливовому ресурсі, або у тексті є посилання на значущі для аудиторії джерела), то з великою долею вірогідності можна робити висновок, що такий дискурс є загрозовим для окремої соціальної групи, нації або окремої держави загалом.

Разом із цим, відсутність позитивних відповідей на перших трьох сходинках аналізу може не свідчити про те, що дискурс таким чином безпечний, якщо на подальших етапах аналізу спостерігаються перераховані негативні характеристики дискурсу. У залежності від контексту та умов, у яких функціонує той чи інший дискурс, його наслідки або можуть мати локальні негативні наслідки, або цей дискурс може свідчити про те, що існує ширший негативний дискурс, який є джерелом цього локального висловлення. В останньому випадку необхідно пошукати та перевірити джерела походження цього дискурсу, чи не відтворює це конкретне висловлення інший, ще небезпечніший дискурс.

1. Оцінити умови виробництва тексту 1 – соціальний статус мовця

Хто є автором тексту?

Який соціальний статус цього мовця?

Яким ресурсом він володіє?

Яке ставлення аудиторії до нього?

Чи має автор (дискурсивне) право (легальне / згідно зі своїм фахом, місцем роботи, досвіду тощо) висловлювати свою думку з приводу цих питань?

Чи має він вплив на аудиторію?

Який саме вплив?

Отриманий результат вказує на місце тексту у структурі суспільних відносин, його значення та можливий вплив на аудиторію. Що вищим є статус мовця, що більш ресурсним є мовець, то важливішими будуть наслідки тих сенсів, які містить текст.

2. Оцінити умови виробництва тексту 2 – впливовість ресурсу

Як можна схарактеризувати майданчик, з якого було зроблене висловлення?

Хто є аудиторією цього тексту, цього майданчика? Кому може сподобатись цей текст? Що треба знати, щоб зрозуміти цей текст?

Які події передували цьому тексту, сприяли його виникненню, пов'язані з ним?

Отриманий результат допомагає окреслити кордони аудиторії ресурсу, з'ясувати, якого роду вплив має ресурс на аудиторію. Що впливовішим є ресурс, то важливішими будуть наслідки розгортання дискурсів, які містяться в тексті.

3. Оцінити зв'язок цього тексту з іншими текстами

На які інші тексти, висловлення, феномени культури (мистецтва, науки, релігії, інші сфери діяльності людини) посилається автор?

Який характер цих посилань?

Чи автор сперечається з іншими текстами, чи, навпаки, використовує їх для підсилення своїх висновків?

Чому він використовує саме ці посилання?

Які соціальні зв'язки, стосунки відображає характер цих посилань?

Чи використовує автор для підкріплення своїх ідей авторитетні для аудиторії джерела?

Чому саме такі посилання були важливі, задля якої мети?

4. ДЕВ'ЯТЬ СХОДИНОК ДО ВИЯВЛЕННЯ ЗАГРОЗЛИВОГО ДИСКУРСУ

Отриманий результат дозволяє зрозуміти, які засоби застосовує мовець, щоб підсилити вплив на аудиторію; які сфери знань, джерела інформації мовець вважає вартими згадування і чому це може мати вплив на аудиторію, які характеристики аудиторії роблять ці посилання важливими.

4. Оцінити мету створення тексту

Аналізуючи особливості лексики тексту, характер посилань та стилістики, відповісти на запитання про те, якою була мета автора при створенні тексту:

Чи здатен текст викликати емоції у читача? Які саме?

Чи здатен текст вплинути на переконання аудиторії? Які саме?

Чи містяться у тексті заклики до дії?

Чи намагається текст виправдати якісь події або людей? Які/яких саме?

Чи намагається текст засудити когось? Кого?

Чи формує автор негативне ставлення до певної соціальної групи, спільноти, окремої держави загалом?

Поставте інші подібні запитання, відповіді на які допоможуть зрозуміти мету мовця: інформування, розвага, переконання, заклик до дії, закріплення ставлення до чогось чи когось тощо. Слід враховувати, що закріплення в аудиторії негативного образу певної соціальної групи може бути поєднане з будь-якою метою. Небезпечні ідеї цілком можуть просуватися і через розважальний контент. Але у сукупності факторів мета має значення. Якщо у тексті закріплюється негативне ставлення до окремої соціальної групи, яка б не була мета тексту, – це свідчить про певну загрозу.

5. Оцінити характер тексту

Чи говорить автор зі слухачем як із рівним?

Чи дає автор можливість своєму слухачу мати власну думку?

Чи залишає він якісь питання відкритими, закликає до діалогу, полеміки?

Чи автор характеризує негативно тих, хто міг би сперечатися з ним?

Чи є тон автора безапеляційним?

Чи використовує він слова на кшталт: «безперечно», «кожному зрозуміло», «треба бути дурнем (або інші негативні характеристики), щоб не розуміти...» тощо?

Чим авторитарніший характер тексту (не містить посилань на різномірні дискурси; не обговорює різні точки зору на проблему як рівноправні; містить негативні описи тих, хто міг би критикувати висловлені ідеї; тон висловлення є безапеляційний; текст містить багато слів, які вказують на повну впевненість автора у сказаному) у поєднанні із високим статусом мовця, тим серйозніші наслідки має дискурс.

6. Описати «героїв», згаданих у тексті

Про які групи людей ідеться в тексті?

Хто згаданий (згаданий), якими словами та як описані ці групи людей, які характеристики їм приписують?

Чи є у тексті поляризація «ми – вони», «свої – чужі», «добрі – погані» тощо?

Чи є в тексті узагальнення на кшталт «усі жінки»/ «усі афроамериканці»/ «усі шульги» є такими-то...?»?

Чи є це узагальнення позитивним, чи негативним?

Чи є в тексті згадка про національність, стать, колір шкіри, віросповідання, сексуальну орієнтацію «героя», яка не має стосунку до описаних вчинків цієї людини?

Які висновки можна зробити з такого зображення героя в тексті?

Узагальнення груп людей, спрощення, типізація їхньої поведінки, згадування характеристик людини, типу її сексуальної орієнтації, статі, національності тощо для пояснення її негативної поведінки є небезпечним.

7. Оцінити ступінь активності «героїв»

Хто або що вказане як підмет у реченнях?

Якщо дія позитивна та якщо дія негативна, хто або що є фактично (за будовою речення) причиною певних наслідків (негативних або позитивних)?

Чи є випадки висловлень, коли явище стає самостійним суб'єктом дії?

Чи є такі випадки способом замаскувати справжню причину дії?

Яких «героїв» згадано у пасивних конструкціях речень, а яких – в активних?

Використання пасивного стану дієслів переводить того, над ким вчиняють дію, у стан нездатного до власних вчинків, пасивного об'єкта. Порівняймо: «Були звільнені сотні працівників» із «Сотні працівників залишилися без роботи». Іноді використовують безособові дієслова для того, щоб, навпаки, приховати діяча, зняти з нього відповідальність за неприємні дії. Порівняйте: «Демонстрантів було заарештовано» з «Поліція заарештувала демонстрантів». Іноді процеси чи явища стають ніби самостійними діячами, що теж приховує справжнього діяча чи винуватця подій. Порівняйте: «Сутички з поліцією призвели до смерті 10 демонстрантів» з «Поліціанти вбили 10 людей під час розгону демонстрації». Якщо представники певної соціальної групи у тексті згадані тільки з використанням пасивного стану дієслова, це є небезпечним щодо цієї соціальної групи, оскільки тільки з активним діячем рахуються, зважають на його думку тощо. З об'єктом можна робити що завгодно.

8. Оцінити наявність заклику до дії

Чи є текст радше науковим, публіцистичним чи художнім?

Яка лексика використовується?

Чи відповідає такий стиль мовлення цьому ресурсу, цій мовленнєвій ситуації?

Якщо не відповідає, то чому?

Чим обумовлена така стилістика?

Чи є в тексті метафори?

Для чого вони використані?

Які емоції мають викликати?

Яке призначення цих емоцій?

Чи мотивує текст до дії?

Чи містить текст прямо висловлений заклик до дій та до яких саме?

Якщо мовець використовує метафори, намагається викликати емоції в аудиторії замість викладати точки зору, зважувати факти для ухвалення складних рішень, це може бути небезпечно, особливо якщо мовець закликає аудиторію до активних дій.

9. Оцінити ймовірні соціальні наслідки, які може спричинити текст

Які дії аудиторії логічно впливають відповідно до цього тексту?

Які стосунки між «героями» формуються в результаті цього тексту?

Які блага розглядають у цьому тексті, чий інтересам вони відповідають та як пропонують їх розподілити?

Які зв'язки формуються між речами та групами людей в цьому контексті?

Що закладено в цих зв'язках – об'єднання чи роз'єднання?

Чи автор обґрунтовує переваги одних над іншими у доступі до соціальних благ та ресурсів?

Дискурси, які «працюють» на роз'єднання різних груп людей, протиставляють одних іншим, пропонують блага одним та відмовляють у них іншим, обґрунтовують негативні дії одних проти інших, є потенційно небезпечними.

4. ДЕВ'ЯТЬ СХОДИНОК ДО ВІЯВЛЕННЯ ЗАГРОЗЛИВОГО ДИСКУРСУ

ЩО ЗА СЛОВАМИ?

Дев'ять сходинок до виявлення
загрозливого дискурсу

	?	!
1	Який соціальний статус автора, чи відповідає висловлення владному ресурсу автора	Що вищим за статусом є мовець, то важливіші наслідки висловлення
	<i>Приклад:</i> Слова пастора впливають на дії його мирян	
2	Яке значення ресурсу для аудиторії	Що впливовішим є ресурс, то важливіші наслідки висловлення
	<i>Приклад:</i> The Washington Times – консервативна газета США, її публікації мають вплив на аудиторію з консервативними поглядами	
3	Чи звертається автор до авторитетів для посилення своєї думки	Посилання на важливі для аудиторії джерела посилюють вплив тексту
	<i>Приклад:</i> Для науковців важливі посилання на наукові тексти; для християн – на Біблію тощо	
4	Чи формує автор негативне ставлення до певної соціальної групи	0/1 Якщо в тексті є негативне зображення чогось/когось, це має негативні наслідки
	<i>Приклад:</i> Після серії негативних щодо турків повідомлень у російських ЗМІ через збиття російського винищувача над Туреччиною у 2015 році у Росії були зафіксовані напади на турків, пошкодження турецької власності	
5	Яким є характер тексту – безапеляційним, діалогічним, відкритим, полемічним	0/1 Якщо автор «проголошує істину», його вплив на його аудиторію високий
	<i>Приклад:</i> Диктатори зазвичай позиціонують себе у промовах як «батьки нації», «сини Бога», і тим начебто мають виключне право виголошувати істину	
6	Чи є поляризація «хороші ми – погані вони»	0/1 Якщо автор приписує «своїм» позитивні риси та протиставляє «поганим іншим», це є небезпечним
	<i>Приклад:</i> У радикальному веганському дискурсі м'ясоїди постають людьми, здатними на агресивні вчинки, а у дискурсі м'ясоїдів вегани постають як люди з обмеженими інтелектуальними здібностями	
7	Чи використовує автор пасивні стани дієслова щодо окремих «героїв» тексту	0/1 Небезпечно, якщо певні соціальні групи показані, як об'єкти чийогось впливу
	<i>Приклад:</i> У російському дискурсі розповсюджено зображати українців як залежних від США	
8	Чи спонукає автор до дії/бездії через емоції	0/1 Небезпечним є використання образів замість точок зору в поєднанні із закликами до дії
	<i>Приклад:</i> Передвиборче гасло «Голосуй серцем!» апелює до емоцій та закликає до дії	
9	Чи автор обґрунтовує переваги одних над іншими у доступі до ресурсів	0/1 Потенційно небезпечні ті висловлення, в яких «іншим» відмовляють у правах, доступі до благ
	<i>Приклад:</i> У расистському дискурсі людям іншої раси відмовлено у низці прав і свобод	

Висока кількість балів у пунктах 4 - 9 у поєднанні з високим статусом мовця, високою впливовістю інформаційного ресурсу та підсиленням аргументів автора посиланнями на авторитетні джерела з великою часткою вірогідності вказує на небезпечний дискурс.

Застосовуючи запропоновану техніку аналізу дискурсу, варто мати на увазі деякі застереження:

a. Ця техніка є “відкритою”.

На відміну від тестів із заданими діапазонами оцінок чи шаблонами, які не мають розвитку, запропонований інструмент є відкритим. Як техніка, що базується на підході, він потребує уважності й вдумливості, якщо на нього потрібно опертися.

b. Висновки можна робити лише за сукупністю ознак.

Необхідно пам'ятати, що негативний результат за одним з цих пунктів не може свідчити однозначно про небезпечність окремого дискурсу. Тільки за наявності кількох ознак або особливого їх поєднання можна робити висновок щодо безпеки, яку може становити цей дискурс.

c. в. Остаточні висновки має робити група експертів у кожному окремому випадку, залежно від практичної потреби і поставленого запитання в аналізі дискурсу.

Водночас знання про ці інструменти аналізу допомагає зваженіше ставитися до будь-якого тексту, опиратись негативним маніпулятивним впливам, вести обґрунтовану дискусію, ділитись з іншими своїми висновками щодо загрози того чи іншого дискурсу, почуватися вільніше у своїх власних висловленнях, вираженні поглядів.

d. Для виявлення соціального впливу, фіксації «точок зміни дискурсу» варто розвивати засоби кількісного аналізу.

Аналіз різних публічних майданчиків – медіа, соціальних мереж – дозволить отримати розуміння про появу дискурсу в часі, його розвиток, просування, охоплення ним. Реагування на нього слід розглядати як необхідну складову в системі виявлення загрозового дискурсу.

5. СУСПІЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕАГУВАННЯ НА ДИСКУРСИВНІ ЗАГРОЗИ

5. Суспільна інфраструктура виявлення та реагування на дискурсивні загрози

Означені вище елементи дискурсів, що мають потенціал загрожувати національній безпеці, можна виявити у великій кількості текстів та висловлювань.

У контексті широкомасштабного вторгнення та безпрецедентних гібридних інформаційних загроз ключова проблема полягає у тому, що виявити виклики і реагувати на них потрібно в новітній складній структурі комунікації, якою одночасно пов'язані багато акторів, із застосуванням спектра методів розпізнавання дискурсивних маніпуляцій та інтерпретацій висловлювань. Всі мають доступ до всіх – щосекунди лише в українському сегменті соцмереж з'являються сотні тисяч повідомлень і спростувань, позицій і конфліктів.

Протягом останнього десятиліття інформаційні відносини стали занадто складними. Україна та світ живуть у період постправди. Масова комунікація часто бездоказова, факти все більше втрачають вагу, а висловлювання формуються шляхом апелювання до емоцій. Популізм під час війни також апелює до емоцій, віддзеркалюючи такі почуття, як страх чи злість. Маніпулятори активно застосовують так звані токсичні символи деструктивних емоцій – заздрість, гнів, завищені амбіції тощо.

Де межа між образливими повідомленнями та дискримінаційними, між науковими гіпотезами та загрозою національній безпеці?

Імовірно, реваншистські політичні партії в Україні, які можуть з'явитися після війни, не обов'язково заявлятимуть у програмних документах, що вони, скажімо, сприятимуть насильницькому поваленню конституційного ладу держави. Достатньо буде у риторичі обрати правильну емоцію і виробити алгоритм маніпулятивних дій – вербальних чи невербальних. Формально це може виглядати як оцінне судження, насправді – виражатиме **пряму загрозу національній безпеці, і треба буде навчитися запобігати таким маніпуляціям у демократичний спосіб.**

У Концепції забезпечення національної системи стійкості зазначено, що «загрози гібридного типу – різновид загроз національній безпеці, реалізація яких спричиняє синергетичний ефект від одночасного застосування комбінованих методів впливу, які часто мають прихований характер або маскуються під інші процеси у рамках правового поля»³³.

До того ж, оскільки, як ми зазначили вище, сприйняття ідей відбувається нерелексивно, а боротьба із фейками малоефективна, то виникають питання: чим можна зарадити розповсюдженню дискримінаційних ідей? чи можна вчасно протистояти загрозам? як варто реагувати на них? хто саме має реагувати на ці загрози?

33 Концепція забезпечення національної системи стійкості: Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості» від 27.09.2021 р. № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#n5> (дата звернення: 20.12.2022).

Очевидно, не можна передавати уряду повноваження слідувати за усіма повідомленнями, які з'являються, та застосовувати каральні заходи. Завжди є небезпека, що влада занадто захопиться репресивним підходом.

З точки зору концепції стійкості, інституція свободи слова, так само як освіта, підприємництво, медицина тощо має прагнути до ефективного функціонування та позитивного розвитку в умовах будь-якої кризи, зовнішніх та внутрішніх загроз, а не бути «згорнутою».

Експерти з питань національної стійкості рекомендують практичні заходи адаптації до загроз:³⁴

- постійно аналізувати безпекове середовище і, зокрема, стан визначених загроз;
- формувати однакове для всіх суб'єктів розуміння характеру загрози, її можливих наслідків і порядку дій до, під час та після настання певних дій/явищ;
- підвищувати рівень готовності всіх суб'єктів до реагування на загрозу;
- встановлювати і підтримувати стійкі зв'язки між суб'єктами;
- підвищувати ефективність та прискорювати темпи подолання деструктивних наслідків дії загрози.

Враховуючи сукупність цих заходів, можна поширити аналогічні підходи й на запобігання дискурсивним загрозам. Досвід 2022 року показав, що перетягування канату між свободами і обмеженнями, суспільством і державою – тупиковий шлях в умовах широкомасштабної війни та сучасних інформаційних викликів. Один із головних вивчених уроків широкомасштабної війни – лише синергія жителів громад та міст, військових, бізнесів, громадянського суспільства, журналістів, правоохоронців та влади різних рівнів дає позитивні результати успішного опору.

Недержавний сектор обстоює ідею, згідно з якою виклики, пов'язані з російською агресією та російською пропагандою, не можна ігнорувати, але необхідно розробити рішення, за якого інструменти національної безпеки та свобода вираження можуть співіснувати. Так, учасники дискусії 2017 року «Свобода вираження думки в період конфлікту в Україні: захистити чи обмежити?» наголосили: щоб знайти баланс між викликами національної безпеки та уникнути непропорційного обмеження свободи слова, державні рішення у цій площині мають попередньо проходити публічне обговорення, враховувати експертну думку та міжнародний досвід. «Держава реагує тим, що обмежує своє інформаційне поле, пояснюючи, що такі дії вжито з міркувань національної безпеки. Не можна ставити на баланс як дві протилежності національну безпеку та свободу слова, оскільки, хоч сьогодні країна справді переживає досить складні часи, необхідно було б знайти правильну пропорцію поєднання цих двох цінностей. У пошуках захисту цінності ми не повинні втрачати самі цінності», – висловила такий підхід Ольга Кирилюк, співзасновниця громадської організації «Партнери цифрового правозахисту»³⁵.

Попри те, що «деструктивна пропаганда, поширення дезінформації як ззовні, так і всередині України застосовуються державою-агресором з метою підризу стійкості суспільства та інформа-

34 Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. – 532 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/reznikova-ukraineresilience2022_02.pdf (дата звернення: 20.12.2022).

35 Національна безпека та свобода висловлювання мають співіснувати. Дискусія про свободу слова в умовах війни. Український кризовий медіа-центр. 29.09.2017 р. URL: <https://uacrisis.org/ru/60905-freedom-of-opinion-and-expression-discussion>

5. СУСПІЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА ВИЯВЛЕННЯ ТА РЕАГУВАННЯ НА ДИСКУРСИВНІ ЗАГРОЗИ

ційної дестабілізації держави, <...> ефективна система реагування на такі виклики в Україні досі не створена», – підкреслено в Стратегії інформаційної безпеки України від 2021 року³⁶. Відтак, ставиться завдання розвинути національну інформаційну інфраструктуру, піднести інформаційну культуру та медіаграмотність, аби в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій звузити підґрунтя для маніпулювання громадською думкою, проведення стрімких деструктивних інформаційних операцій.

Ключовими принципами забезпечення синергії у когнітивній сфері, на думку учасників естонсько-української дослідницької програми «Стійка Україна», є міжгалузевість, міжсекторність, міждисциплінарність³⁷. Такі міждисциплінарні спільноти за участю самих медіа можуть моніторити кейси та надавати експертизу для слідчих органів, судів, громадського сектору та звичайних користувачів. У певному сенсі, пропонується самоорганізація галузі. Суть у тому, що сучасні інформаційні відносини стали настільки складними, що розпізнати прихований сенс чи межу між правдою та фейком і встановити факт порушення дуже важко, а нерідко навіть неможливо без спеціальної професійної підготовки. Розпізнати справжнього автора, умисел та сприйняття аудиторією сенсів можна лише на міждисциплінарному рівні, в тому числі за участю журналістів, психологів, лінгвістів, юристів, медіаекспертів, соціологів, комунікаціоністів, культурологів та інших фахівців. Замість антикризового «скорочення» свободи слова, інституція через самоорганізацію сама встановлює запобіжники проти загроз національній безпеці.

Допомогою з боку держави було би створення правових та організаційних передумов для забезпечення обізнаності громадян щодо будь-яких загроз свободі слова та національній безпеці. Такий підхід виражено й у Стратегічному оборонному бюлетені України, де йдеться про «комплексне використання в багатовимірному просторі на всій території України потенціалу держави й суспільства з метою здійснення опору противнику шляхом його стримування, стійкості та взаємодії всіх інституцій усередині держави та з міжнародними партнерами»³⁸.

Міжгалузевий підхід у протидії гібридним загрозам та їхній складовій – інформаційним впливам – запропонувала Іванна Климпуш-Цинцадзе, віцепрем'єр-міністр України з питань європейської інтеграції у 2016–2019 роках: «До побудови систем протидії (гібридним загрозам. – Авт.) має бути залучений широкий спектр спеціалістів – не лише військові або політологи, а й медійники, філологи, лінгвісти, режисери, актори, юристи, демографи, соціологи. <...> Серед нагальних завдань – вдосконалення правових механізмів протидії російському медійному спруту, який в Україні сьогодні почувається майже повністю безкарним. ...Нам потрібна <...> співпраця всіх секторів суспільства – державного, бізнесового і громадського. Покладатися у всьому лише на державу – стратегія, що веде до поразки»³⁹.

36 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

37 Стійка Україна: держава, громадянське суспільство та безпека. Звіт. – Міжнародний центр оборони та безпеки. 2018 р. URL: <https://bit.ly/2Iuvzge> (дата звернення: 20.12.2022).

38 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n17> (дата звернення: 20.12.2022).

39 Климпуш-Цинцадзе І. Вірус «гібридної війни»: у пошуках антитоду. Дзеркало тижня. 16.11.2018. URL: <https://zn.ua/ukr/international/virus-gibridnoyi-viyni-u-poshukah-antidotu-294305.html> (дата звернення: 20.12.2022).

На думку редакційного колективу сайту Texty.org.ua, «... ключову роль мають відіграти різні громадські ініціативи та самоорганізація журналістів, які дотримуються стандартів професії. <...> Обов'язковим елементом тут має бути неприпустимість створення новин на основі тверджень різноманітних «політологів» та «лідерів думок», які були помічені у просуванні ідей, інформації чи меседжів за гроші»⁴⁰.

Існують напрацювання та практичні приклади різних країн Європи у залученні недержавних акторів розвитку механізмів когнітивної стійкості.

Український дослідник питань стійкості Микола Назаров говорить про досвід Естонії, де на рівні громад «активно розвивають механізми суспільної стійкості до деструктивних інформаційних і комунікаційних впливів»⁴¹. Ольга Резнікова наводить досвід Великобританії, де «успішно діє формат міжвідомчої взаємодії – місцевий форум стійкості», що реалізується на «ключовому принципі стійкості – взаємодії і субсидіарності. Реагування на надзвичайні ситуації та кризи має відбуватися на найнижчому з усіх рівнів за умов належної координації на найвищому доцільному рівні»⁴².

Змістовна специфіка міждисциплінарної співпраці:

- аналіз висловлювань та виявлення дискурсу (в тому числі такого, що виражає загрози національній безпеці);
- вивчення взаємовідносин між учасниками комунікації, що виникають під час обміну висловлюваннями та повідомленнями;
- інтерпретація значень комунікативних символів.

Звісно, при впровадженні таких принципів потрібно передбачати захисні механізми, аби подібні структури не взяли на себе роль цензора.

Принцип неподільності когнітивної безпеки повинен передбачати, що відтепер представники усіх верств суспільства мають брати на себе відповідальність та сприяти забезпеченню національної безпеки на рівні та разом з органами державної влади, що особливо важливо в умовах новітніх загроз.

Органи національної безпеки України, громадський сектор, громади та журналісти мають докласти зусиль, щоб об'єднатися та посилити синергію для зміцнення національної безпеки. Така синергія й тісніша співпраця між державою та громадянським суспільством є важливими, оскільки для забезпечення інформаційної стійкості та безпеки Україна має використовувати всі свої ресурси, навички та здібності. Отже, когнітивна стійкість – це залучення всього суспільства у процес обміну смислами. Очевидно, такий підхід потребує політики суспільної згоди, норм та правил, регулювання, координації та відстежування результатів.

40 Бондаренко А., Кельм Н., Кульчинський Р. та ін. Текстовий аналіз фейкових новин в українських інтернетмедіа. – 28.11.2018. Texty.org.ua. URL: <https://texty.org.ua/d/2018/mnews/> (дата звернення: 20.12.2022).

41 Назаров М. Національна стійкість України: від концептуальних засад до практичної реалізації. Науковий журнал «Політикус». Суми, 2020 (№ 2). – С. 64–69. URL: https://www.researchgate.net/publication/343107402_Nacionalna_stijkist_Ukraini_vid_konceptualnih_zasad_do_prakticnoi_realizacii (дата звернення: 20.12.2022).

42 Резнікова О., Войтовський К., Лепіхов А. Організація забезпечення систем стійкості на регіональному та місцевому рівнях: аналітична доповідь. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 2021 р. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/orhanizatsiya-sistemy-zabezpechennya-natsionalnoyi-stiykosti-na> (дата звернення: 20.12.2022).

ВИСНОВКИ

Висновки

Масштабна агресія РФ проти України спричинила новітні виклики для демократичних інституцій, зокрема, загострила питання доступу до інформації та свободи вираження думок.

Як ми, українці, могли переконатися, «слова», звернуті до дискримінаційного дискурсу («дискурсу ненависті») як ключа формування реальності, є частиною такої реальності.

Аналіз дискурсу – це одна з методик, за допомогою яких можна виявляти приховані соціальні структури, мотиви та цілі мовця, можливі соціальні наслідки висловленого. Мову будь-якого повідомлення слід аналізувати у зв'язку із суспільними відносинами, в яких повідомлення було створене, і з точки зору того, які суспільні відносини і якою мірою воно зумовлює.

Запропонована техніка аналізу загрозового дискурсу відкриває дискусію про методи аналізу деструктивних впливів під час війни та інших криз. Держава й суспільство можуть переартикулювати дискурс, будувати інший дискурс, але виявлення «дискурсу ненависті» залишається першочерговим завданням. У цьому ж ряду – обґрунтування та аргументація рішень органами державної влади, коли йдеться про різного роду санкції.

Гібридна війна показала масштаб і можливості маніпуляцій, яким відразу складно дати правову оцінку. З часом гібридні впливи трансформуються та будуть удосконалюватися, аби не потрапляти під дію національних законодавств.

Водночас саме зараз, у час нападу на нього, українське суспільство має домовитися, як організувати своє життя в умовах тривалої кризи. Єдині новини чи ринок новин? З доступом до публічних реєстрів чи без?

Лише плюралізм думок, ідей та позицій гарантують системну стійкість суспільства. Замість протиставлення національної безпеки свободі висловлювань ми пропонуємо виходити з того, що гібридна загроза однаково критична як для безпеки держави, так і для свободи слова.

Під час воєнного стану чи будь-якої системної кризи лише синергія суспільства і держави здатна дати системну відповідь на безпрецедентні виклики і, навпаки, розв'язання проблем «у вакуумі» є небезпечним для суспільства.

З точки зору концепції національної стійкості, свобода слова як інституція повинна безперервно функціонувати до і під час кризи. Реагування на надзвичайні ситуації та кризи має відбуватися на найнижчому із усіх рівнів. Створення постійних форматів взаємодії влади, організацій та ЗМІ на місцевому рівні є необхідною умовою ефективності реалізації політики у сфері забезпечення національної безпеки та стійкості.

Громадянське суспільство є важливим суб'єктом національної безпеки й інформаційної стійкості. Під час війни громадянське суспільство проявило себе як джерело сили і ключовий зв'язковий між владою, військовими, медіа та громадами. Хоча розуміння організації безпеки «по вертикалі» досі

домінує в Україні, досвід громадських організацій та ініціатив із налагодження ефективних горизонтальних зв'язків змінює уявлення про національну безпеку. Саме громадський сектор претендує на роль організатора міжсекторної співпраці у сфері дотримання стандартів свободи слова в ЗМІ й інформаційної безпеки.

Свобода слова є одним із ключових параметрів інформаційної й – ширше – національної безпеки, який забезпечує прозорість та інклюзивність будь-яких рішень навіть під час воєнного стану чи будь-якої масштабної кризи.

Без свободи слова неможливе існування демократичного суспільства, а тому її обмеження слід застосовувати з особливою уважністю та обережністю, враховуючи принципи необхідності у демократичному суспільстві такого обмеження, пропорційності законній меті та передбаченості його законодавством.

Інституція свободи висловлювань повинна мати здатність відреагувати на зовнішні впливи, адаптуватися до них без значної втрати функціональності. Стійкість свободи слова передбачає горизонтальну і вертикальну зв'язність між органами влади та громадянським суспільством, медіа, експертами і громадами. Для функціонування свободи слова важливою є обізнаність громадян про природу і характер загрози, здатність контролювати ситуацію до, під час і після кризи, створювати власні спроможності для протистояння загрозі, зокрема, й дискурсивній загрозі.

Виявлення «дискурсу
ненависті» як частина
політики стійкості

**Пропозиції
до розвитку
політики**

Дзюба Ольга Михайлівна
Загородський Андрій Владиславович

Авторський колектив: Тетяна Миколаївна Олексіюк,
Людмила Володимирівна Опришко, Сергій Федорович Скрипник,
Ігор Володимирович Попов, Світлана Анатоліївна Горобчишина,
Світлана Григорівна Конончук (редактор серії, керівник проєкту)

Літературне редагування: Олена Вікторівна Зварич

Дизайн: Сергій Валерійович Буравченко

Підписано до випуску 02.02.2023

Український незалежний центр політичних досліджень

Український незалежний центр політичних досліджень – неурядова організація, яка з 1991 року працює на утвердження демократії та громадянського суспільства в Україні.

Мета проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД», що у 2022-2023 році реалізується за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), – оцінити зміни в реалізації права на доступ до інформації та вираження поглядів, які мають місце в Україні у зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану, та напрацювати техніку з виявлення дискурсу, що несе загрози правам людини та національній безпеці.

Представлена публікація є внеском команди Українського незалежного центру політичних досліджень у подолання викликів воєнного часу і частиною постійних зусиль УНЦПД у розбудові стійкого відкритого суспільства, в якому реалізуються права людини та громадянські свободи.

Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану.

Огляд правових підходів. УНЦПД. Київ. 2022 рік. Електронне видання.

Право на інформацію: міжнародні стандарти, практика ЄСПЛ та національне регулювання у воєнний час. Огляд правових підходів. УНЦПД. Київ. 2022 рік.

Електронне видання.

Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці.

Просвітницькі матеріали. УНЦПД. Київ. 2022 рік. Електронне видання.

За діяльністю УНЦПД можна стежити у соціальній мережі [Facebook](https://www.facebook.com/ucipr.org.ua) та на сайті організації www.ucipr.org.ua.